

Radoslav Katičić
Institut für Slawistik der Universität Wien
 AAKH/Hof 3, Spitalgasse 2-4, A-1090 Wien
Radoslav.Katicic@univie.ac.at

MITOLOŠKI KRITERIJI PRI ODREĐIVANJU ZNAČENJSKE MIJENE U ETIMOLOŠKIM RJEČNICIMA

Kako god je već učinjeno mnogo da se posveti veća pozornost isprva zapuštenoj značenjskoj strani etimologije, ostalo je tu i mnogo da se još učini. Ovo je pokušaj da se pridonese iznalaženju kriterija za preciznije određivanje značenjskih promjena pretpostavljenih pri etimološkom jednačenju time da se utvrđuje ono čime su takve promjene upravo motivirane. Pokazuje se na četiri primjera kako u tome pomaže uspostavljanje davno zaboravljenoga konteksta arhajskog mitskog kazivanja i pravne procedure. To pomaže da se učvrsti etimološka argumentacija, pa tako omogućuje i bolju obradbu natuknica u etimološkim rječnicima.

0. Reći da se pri etimološkim jednačenjima dugo zanemarivalo značenje danas je već gotovo opće mjesto. Ta tvrdnja, međutim, nije od toga manje istinita. Zahtjev da se pri takvim jednačenjima strogo pazi na zakonite glasovne podudarnosti postajao je prema kraju 19. stoljeća sve stroži i etimologija tomu zahvaljuje svoje velike uspjehe. Semantička pak strana ostajala je bez čvrstih kriterija, pa se često morala zadovoljiti tek više ili manje subjektivnom ocjenom plauzibilnosti značenjskih mijena koje su se pri tome morale pretpostavljati, ne manje od glasovnih. Etimologija je tako ostajala bez važnih kriterija za prosudbu valjanosti svojih tumačenja i prihvatljivosti svojih prijedloga. Dovoljno je rasklopiti standardne etimološke rječnike, pa da se svatko uvjeri da je to tako bilo, a zna tako biti još i sada.

Ipak se tu počelo mnogo mijenjati. Etimolozi su postajali sve svjesniji važnosti semantičke strane svoje argumentacije i nastojali su joj poklanjati više pozornosti, doista ju uključiti u etimološko rasuđivanje. I to se vidi u novijim etimološkim rječnicima, a istaknut predstavnik toga novoga usmjerenjanja tu je i među nama. Samo pogled u etimološke radove našega prvaka, Vojmira Vinje, dovoljan je da se vidi koliko on oko toga nastoji i kako je uspješan u tome.

U kontekstu sadašnjega dosega etimoloških istraživanja možda je zanimljivo upozoriti na to da pri pretpostavkama o značenjskim mijenama, bez kakvih pretpostavaka, kako je upravo rečeno, ne može biti etimoloških jednačenja, ponekad i rekonstrukcija mitskih iskaza kakvi su se javljali u drevnim obrednim tekstovima, a i rekonstrukcija formula arhajskih pravnih procedura, također utemeljenih u mitskoj slici svijeta, mogu pri tome pružiti vrlo pouzdane dodatne kriterije. To se ovdje pokušava osvijetliti odabranim primjerima i tako potkrijepiti.

Ti obredni i pravni tekstovi nisu, dakako, došli do nas, ali se njihovi ulomci daju rekonstruirati po tome kako su usmenom predajom ušli u staru književnost na indoeuropskim jezicima i u usmenu narodnu, osobito baltičku i slavensku.¹ Predočiti ću ovdje neke primjere na koje sam naišao radeći na rekonstrukciji fragmenata sakralnoga obrednog pjesništva i pravnih formula poganskih Slavena, a osobito su, kako se meni čini, ilustrativni. Radi se pri tome o indoeuropskim i praslavenskim etimologijama koje uopće nisu problematične, koliko se to o etimologijama, dakle o zaključcima zasnovanima na ocjeni vjerojatnosti, uopće može reći. Pokazat će se kako rekonstruirani mitološki iskazi što su ušli u obredne tekstove i u formule što su se rabile pri pravnim postupcima omogućuju da se učvrsti semantička strana etimoloških konstrukcija, koja bez toga u njima ostaje labava.

1. Etimologija hrvatske riječi *pût* nije nimalo sporna. Ona, kako pokazuju podudarne riječi u svim slavenskim jezicima, izravno nastavlja praslavensko *putb* istoga značenja. Usporedba s pruskim *putis* 'put', latinskim *pons* (gen. pl. *pontium*) 'most' i grčkim *πόντος* 'more' dopušta da se dođe do indoeuropske vremenske razine. Sliku upotpunjuju staroindijski *pánthās* s genitivom *pathiās*, instrumentalom množine *pathibhūis* i avestički *pantā* s genitivom *paθō*, oboje 'put'. Nedvojbeno se dakle radi o indoeuropskoj riječi. Glasovne podudarnosti posve su pouzdano utvrdive, iako ne baš tipične, tek su ponešto pomućene analogijom. Jasno se razabire prijevaj u osnovi i sufiksu, a razlike u tvorbi posve su u okviru očekivanoga: imamo konzonzantsku osnovu s prijevojem i nepostojanim n-sufiksom ili supletivnom i-osnovom u indoiranskom, i-osnove u slavenskom, baltičkom i latinskom, te o-osnovu u grčkom. Razabire se tu proces prilagođivanja običnijim uzorcima imenske deklinacije. A što se značenja tiče, očito je da je ta riječ prvotno značila 'put', o čem još izravno svjedoče indoiranski, baltički i slavenski. Među značenjima različitim u pojedinim jezicima lako je uočiti asocijativnu vezu. Pretpostavka takve značenjske mijene uvjerljiva je i ne izaziva prigovore. Zbog svega toga ta se etimologija prihvaća bez teškoća.

¹ O tom postupku rekonstrukcije, njezinim mogućnostima i ograničenjima, usp. R. Matašević, *A Theory of Textual Reconstruction in Indo-European Linguistics*. Schriften über Sprachen und Texte (herausgegeben von Georg Holzer), Band 2, Frankfurt a. M. – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1996.

No kraj sve asocijativne semantičke uvjerljivosti, nema određenijeg odgovora na pitanje zašto je u latinskom 'most' nazvan 'put' i zašto je u grčkom 'more' nazvano 'put', što je bio neposredni povod da se ta mijena dogodi. Valja se zadovoljiti objašnjenjem da se mostom kao i putem prolazi i prelazi, a da su se grčki Indoeuropljani udomili u kulturnom okolišu u kojem je još od mlađega kamenog doba pomorstvo igralo veliku ulogu. Takva asocijativna veza uza svu uvjerljivost ostaje labava i kao temelj preciznoj etimologiji na kraju krajeva proizvoljna.

Sasvim se drukčije to pokazuje kad se uzme u obzir da fragmenti slavenske sakralne poezije uspostavljaju usku kontekstualnu vezu između riječi *putь*, *mostь* i *morje*. Potvrde tomu mogu se u okviru ovoga referata samo naznačiti i uputiti na literaturu gdje se navodi potpunija potkrepja. Tako u pjesmama što se u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i u susjednim predjelima Slovenije pjevaju u ophodu na Jurjevdan, a to je prežitak prastaroga slavenskoga godišnjeg obreda plodnosti, stavljaju *put*, *more* i *most* u kontekstualnu vezu. Središnju ulogu tu ima upravo *put*. Po njem mladi bog dolazi svojoj zaručnici na svetu incestuoznu svadbu. Ona je njegova sestra, oboje su djeca boga gromovnika. Kako su u najbližem krvnom rodu, njihova će svadba pokrenuti rodnost godine. Taj *put* nije dakle bilo kakav, nego osobit. A on je prije svega *dalek*, ali je i *širok*, a i *gd*.

Tako ophodnici pjevaju tražeći da ih se daruje: *Tu nadelajte zelena Jurja, zelena Jurja daleka puta, / i daleka puta, trudnoga hoda.*² Ima za takav izražajni sklop u tim ophodnim pjesmama i drugih potvrda. A o Jurjevu hodu i putu pjevaju ophodnici i ovako: ... *došal je, došal sveti Juraj, / iza luga zelenoga, / iza mora crvenoga, / po širokom putu, / po debelom grudju.*³ Tu se vidi da put vodi preko mora, i to ne preko kakva god, nego preko nekog crvenoga. Put je širok, ali nije lako hodati po njem jer treba gaziti po debelim grudama.

Da je ta usmena predaja doista praslavenska razabire se iz bitno podudarnoga konteksta ruske pjesme. Tamo se pjeva: *Молодой-он холостой, / в зеленых лугах гулял, / в зеленых лугах гулял, / много травочки примял, / примял, примял, притоптал / путь дороженьку искал*⁴ – »А он млад, neženjen, šetao se po zelenim livadama, šetao se po zelenim livadama, mnogo je travice prignječio, prignječio, prignječio, ugazio, tražio je put.« I on hoda i čvrsto gazi po neravnom.

A u svojem jurjevskom ophodu Rusi pjevaju: *Батюшка Егорий, батько храбрый / ... Спаси нашу скотинку ... / Волку с медведем – / пень да колода, /*

² V. Huzjak, *Zeleni Juraj*. Publikacije Etnološkog seminara Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2, Zagreb 1957, 4.

³ Huzjak, 16.

⁴ П. В. Шейн, *Великорус в своих песнях, обрядах, обычаях, верованиях, сказках, легендах и т. п.*, Том 1, Санкт-Петербург 1898, br. 1151.

*no-zá-mope doroga ...*⁵ – »Jegorije, tatice hrabri ... spasi našu stoku. Vuku s medvjedom – neka je panj i klada, put do iza mora.« Mole dakle Jurja da za spas njihove stoke pošalje divlje zvijeri sve do iza mora, po putu dakle kojim je i sam došao, samo u obrnutom smjeru. I u ruskoj usmenoj predaji javljaju se dakle u istom kontekstu riječi potekle od praslavenskih *potъ, zelenъ logъ, morje* i to u sadržajno posve podudarnu kazivanju. Uspoređujući fragmente obredne pjesme što su očuvani u usmenoj predaji raznih slavenskih grana sve do novoga vremena, doprli smo tako do vremenske razine praslavenskoga mit-skog iskaza.

Više saznajemo o tome iz varijante one druge hrvatske ophodničke pjesme. Ta je varijanta slovenska, zapisana od ophodnika u Beloj Krajini: ... *došal je, došal, zeleni Juri, ... / Iza loga zelenoga, / iza morja krvavoga, / po grdemu putu, / po debelom grudju. Voda mi je do ramenca, / blato mi je do kolenca, / opanci so vutli, / voda ide nutri.*⁶ Tu se razabire da su debele grude po kojima Juraj gazi vlažne, da on upravo gaca po vodi i blatu. To pak uspostavlja vrlo staru vezu s morem jer je prvotno značenje praslavenske riječi *morje* 'bara', 'močvara', 'blato'.⁷ U tom se tekstu uvodi i riječ koja potječe od praslavenske *voda*. To nas pak približuje značenju 'most'. I doista o Jurjevu putu pjevaju ophodnici u okolici Bjelovara, pozivajući i opet na darivanje: *Đuro ide ispod mosta, da dobije svega dosta / Đuro se valja da dobije jaja.*⁸ Tu je opis puta stavljen u usta samomu Jurju. Put ga vodi *ispod mosta*, što će reći po vodi i vlažnoj zemlji, a od toga se on nada jajima, što simbolički stoji za blagoslov rodnosti. Treba se samo sjetiti pisanica.

Tako se nešto zakomplicirao odnos između mosta i puta, koji se pri apstraktnom rasuđivanju na prvi pogled činio tako jasnim. Pokazuje se tek kakva je zapravo ta veza puta s mostom. Put vodi do mosta, ali Juraj ide ispod njega, a ne preko njega, i tako gazi po vodi i blatu, kako opisuje ona belokranjska ophodnička pjesma. No što se tu upravo kazuje ne bismo mogli razumjeti da ulomak iste praslavenske tekstovne predaje nije ušao u jednu rusku bajku. Tamo se pripovijeda kako junak, mlad i neženjen, ide zaručnici. Ide daleko, zapravo jaše, što hrvatski također pjevaju o Jurju, ili se vozi, jer ruski glagol *exatъ* znači oboje. Na putu nailazi na most. Dok prelazi preko njega, most se urušava i on pada u vodu i valja se u mokrom pijesku: ... *только что въехал на мостик – мостик вместе с ним и рушился в воду*⁹ – »... tek što je dojašio

⁵ *Поэзия крестьянских праздников*. Вступительная статья, составление, подготовки текста и примечания И. И. Земцовского, общая редакция В. Г. Базанона. Библиотека поэта основана М. Горьким, большая серия, второе издание, Ленинград 1970, br. 456.

⁶ K. Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi* 3, Ljubljana 1904–1905, br. 4993.

⁷ Usp. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 2, Zagreb 1972, 455–446, s. v. *môre*; A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993, 422–423, s. v. *môre*.

⁸ Huzjak, 21.

⁹ А. Н. Афанасьев, *Народные русские сказки* 1, Москва 1957, br. 164, str. 399.

(ili se dovezao) na most, a most se skupa s njim srušio u vodu.« A u drugoj varijanti iste bajke pripovijeda se to isto ovim riječima: *Поскакали к мосту, смотрят: ... голый валяется по песку*¹⁰ – »Priskočili su k mostu, gledaju: a on se gol valja po pijesku.« Mitsko kazivanje pripovijeda dakle kako je mlad junak idući putem, teškim i dalekim, došao na most, a taj se pod njim urušio, pa je junak pao u vodu i onda se valjao u mokrom pijesku. Poznato je pak da je valjanje simbolička obredna radnja s pretpostavljenim povoljnim magijskim djelovanjem.

Isto mitsko kazivanje susreće se i u narodnoj ruskoj ljubavnoj pjesmi: *Полубила я молодчика /сы кудрявой головой. / Милай кудрявцы расчѣша, / по проулочкам мы пройдем. / По проулочкам, пираулкам / Дунай речка протекла. / Как по этой Дунай речке / калин мостик замошиён. / Калин мостик обломился, / мой милинкяй спотпнул*.¹¹ – »Zavoljela sam mladića s kudravom glavom. Mili je raščešljao kudrave uvojke, proći ćemo po poprečnim uličicama. Po poprečnim uličicama, po sporednim uličicama potekla je rječica Dunaj. Tamo na toj rječici Dunaj kalinov je mostić zamošćen. Kalinov se mostić slomio, moj je mileni potonuo.« Doista se pri tome radi o mitskoj božanskoj svadbi.

A za to da je to doista praslavenska poganska predaja, kad već i ovako ne bi bilo jasno, dolazi dodatna potvrda sa sasvim neočekivane strane. Njemački povjesničar Sas Gramatik (*Saxo Grammaticus*), opisujući svetište Svantevida, boga poganskih Slavena na otoku Rujani (*Rugia*, danas njemački *Rügen*) u Baltičkome moru, kakvo je bilo u 12. st. kad ga je osvojio i razorio danski kralj, a sam pisac bio tada uz njega, govori i o vjerovanjima što su se vezala za Svantevidova konja zelenka (*albi coloris equum possidebat*) da je, premda je noć proveo u štali, ujutro često bivao tako poprskan znojem i blatom kao da je vraćajući se od kakva ozbiljnoga napora pretrčao velike udaljenosti (... *is, nocturno tempore stabulo insistens, adeo plerunque mane sudore et luto respersus videbatur, tamquam ab exercitatione veniendo magnorum itinerum spacia percurrisset*).¹² Tu treba još znati da u Nevincu kod Bjelovara jurjevski ophodnici uzvikuju domaćinima: *Dobro jutro gazda i gazdarica! / Evo Vam Đurđa na zelenom konju, / na zelenom konju u bijelom dvoru!*¹³ Ne može biti dvojbe, jurjevske ophodne pjesme čuvaju istu tradiciju poganskoga slavenskoga vjerovanja koja je nosila i kult u Svantevidovu hramu na Rujani, koliko god se to za sada još ne može pobliže odrediti i razjasniti. A Sas Gramatik je znao što u tom hramu pjevaju slavenski pogani pri svojim obredima, pa je čak nešto od toga u prijevodu unio u svoj tekst. Tako se praslavensko *bolto*, što južnoslavenski daje

¹⁰ Isto, u bilješkama uz br. 164, str. 505.

¹¹ IIIeян 1, br. 737.

¹² *Saxo Grammaticus* 14, (ed. Holder) p. 567.

¹³ Huzjak, 23.

blato, u njega javlja kao *lutum*, a *dalekø pøtø* prepoznaje se u *magnis itineribus*. Doista se pokazuje: Nijemci su još odavna bili dobri slavisti!

Jasan je sada kontekst mitskoga kazivanja u kojem 'put' tek malim pomakom značenja postaje i 'most' i 'more'. Taj kontekst je indoeuropski, jer i usmena tekstovna predaja toga kazivanja potječe iz indoeuropske starine. Tako je latinsko *pons* od 'put' postalo 'most', grčko *πόντος* od 'put' postalo 'more'. A etimologija hrvatske riječi *pūt* sa semantičke strane postala je jednako čvrsta kakva je s glasovne, ako je to uopće moguće. Svakako se značenjske mijene koje ona pretpostavlja mogu sasvim točno odrediti u svojoj kontekstualnoj motivaciji.¹⁴

2. Etimologija hrvatskoga glagola *trésti* također nije sporna. U njem se nastavlja praslavensko *tręsti* 'tresti', a to je opet riječ što pripada indoeuropskoj baštini praslavenskoga leksika. Prema tomu praslavenskomu glagolu stoje u grčkom dva: *τρέμω* 'tresem se' i *τρέω* (< *tresō*) s istim značenjem. Tako je bilo već u indoeuropskom. Prema *trem-* stoji latinski *tremō* 'tresem se', 'drščem', lit. *trįmti* 'drhtati od zime', 'zepsti', albanski *trem* 'bojati se', a prema *tres-* staroindijski *trásati* 'trese se', 'boji se', latinski *terrēre* (< *tersēre*) 'plašiti'. U praslavenskom bi pak, prema općeprihvaćenoj etimologiji – i to samo u praslavenskom (!) – došlo do kontaminacije korijenskih proširaka *-m* i *-s*, pa bi se tako bilo dobilo *trem-s-*. Odatle onda *tręsti* (< *trem-s-tęi*).¹⁵

To je toliko uvjerljivo, upravo očito, da tomu etimološkom tumačenju, bar koliko ja znam, nije bilo prigovora. Ipak ostaje pitanje čime je takva kontaminacija bila motivirana i zašto je od svih indeuropskih jezičnih porodica do nje došlo samo u praslavenskom. Kad etimologija utvrđuje odstupanje od glasovnozakonske mijene potrebno je za to odstupanje odrediti i motivaciju. Najčešće je to analogija, asimilacija, disimilacija, glasovna ekspresivnost, jezični tabu ili što slično. Za ovdje pretpostavljenu kontaminaciju niti jedna od tih motivacija ne dolazi u obzir. Ona se, međutim, ipak da naći, ali je treba tražiti na sasvim drugoj strani, u ulomcima praslavenske sakralne poezije što su usmenom predajom kao narodno pjesništvo došli, ako i preoblikovani, sve do zapisivača novoga vremena. Tu glagoli u kojima se nastavlja praslavensko *tręsti* igraju osobitu i, kad se upravi pozornost na to, vrlo uočljivu ulogu.

Jedna pjesma s otoka Šipana u dubrovačkom arhipelagu sadrži ovakav dijalog: *Rasla jela u prisoju, zelen bore u osoju. / Jela boru poručuje: / – O javore zelen*

¹⁴ O svem tome usp. R. Katičić, Hoditi – roditi, Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 33 (1987) 23–43; isti, Hoditi – roditi. Tragom teksto-va jednog praslavenskog obreda plodnosti. *Studia Ethnologica* 1, Zagreb 1989, 45–63; isti, Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus, 4. Mostiti mosty, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 35 (1989) 73–77; isti, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998, 310–313.

¹⁵ Usp. Skok 3, Zagreb 1973, 497–498, s. v. *tręsti* (se); Gluhak, 637, s. v. *tręsti* (se).

bore, lijepo ti t' je ukraj vode! / Iz stabra ti voda teče, a iz grana čele lete, / a u stabru tvoga duba sjedi jato od goluba. / I ostale sve grančice napunjavu drobne tice; / na vrhu ti orle sjedi, a daleko očim gleda, / a kad orle krilim trese, zlatne rese sve potrese. / Vitoj jeli umiljeni poručuje bor zeleni: / – Bolje tebi, vita jele, / bolje tebi u prisoju, nego meni u osoju, / tamo ljeti hlad uživaš, a zimi te sunce grije.¹⁶ Usmena lirika što se zapisivala na Šipanu čuva osobito mnogo preoblikovanih ulomaka slavenske poganske sakralne poezije. U njima je dijalog jele i bora čest motiv. Nije ga teško prepoznati kao opis svjetskoga drveta (u nas ga običnije zovu drvetom života). Da je ta tradicija praslavenska razabire se iz sadržajne i tekstualne podudarnosti s onom u ruskoj usmenoj lirici. Odmah se osjeti da glagol koji nastavlja praslavensko *tręsti* u tom opisu igra osobito važnu ulogu. Zapaža se zbog ponavljanja, a i zbog unutrašnjega sroka: *rese – trese*.

Da se tu radi o čvrsto oblikovanoj usmenoj predaji pokazuje dalmatinska novogodišnja pjesma, koleda, u kojoj je očuvan isti ulomak staroga slavenskog sakralnog pjesništva, tek nešto malo drukčije preoblikovan. Opis drveta je u njoj oskudniji, ali je mitsko kazivanje potpunije, pa se iz njega saznaje više o onom mitskom zbivanju koje se obredno kazivalo u izvornom tekstu. Koledari tu pjevaju: *Pod dvorom vam bor zeleni – kolendo, kolendo! / A na boru paun sjedi – veselo, veselo! / Kada paun krilom krene, / sve otrese zlatne rese. / Vi poš(lj)ite vaše Mare / da pokupi zlatne rese / da odnese u zlatara.*¹⁷

S time valja usporediti poljsku koledsku pjesmu (*kolęda*) koja započinje ovako: *Na śród dworu jawor stoi – hej Leluja! / Na jaworze złota rzęsa – hej Leluja! / I przylecieli rajskie ptaszęta – hej Leluja! / I obtrzęśli złote, złote rzęsy – hej Leluja! / I wybiegła nadobna dziewczyna – hej Leluja! / I rozpuścila swój biały fartuszek – hej Leluja! / I pobierata złote, złote rzęsy – hej Leluja! / skoczyła do złotnyczeńka: – hej Leluja.*¹⁸ – »Nasred dvora javor stoi, hej Leluja! Na javoru je zlatna resa – hej Leluja! I doletjele su rajске ptičice – hej Leluja! I stresle su zlatne, zlatne rese – hej Leluja! I istrčala je naočita djevojka – hej Leluja! I otvorila svoju bijelu pregaču – hej Leluja! I pobirala zlatne, zlatne rese – hej Leluja! I skočila je do zlatarčića – hej Leluja!«

¹⁶ T. Čubelić, *Lirske narodne pjesme. Antologija*. Četvrto dopunjeno izdanje, Zagreb 1963, 164. Pjesma je tu otisnuta, kao i sve ostale, bez podatka o tome odakle je preuzeta, iz koje publikacije ili rukopisne zbirke. Među pjesmama sa Šipana objavljenim u zbirka nizam je uspio pronaći.

¹⁷ A. Zaninović, Nekoliko kolenda iz Dalmacije, *Sv. Cecilija* 23, Zagreb 1934, 140.

¹⁸ Żegota Pauli, *Pieśni ludu polskiego w Galicji*, Lwów 1838, 5; P. Caraman, *Obrzęd koledowania u Słowian i u Rumunów*, Kraków 1933, 197. S hrvatskom je to koledom prvi usporedio M. Gavazzi, *Vue d'ensemble de la culture paléoslave et ses caractères généraux, Ethnologia Slavica* 1, Bratislava 1969. Objavljeno i u hrvatskom prijevodu u knjizi *Vrela i sudbine narodnih tradicija, kroz prostore, vremena i ljude*. Etnološke studije i prilozi iz inozemnih izdanja, Zagreb 1978, 13–27 pod naslovom *Ogled i opći značaj života i kulture Slavena u davnini*.

O mitskom kazivanju kakvo se ovdje pokazuje bilo bi dosta toga reći, ali to u okviru ovoga referata nije moguće. Dosta je utvrditi da se tu doista radi o praslavenskoj tekstovnoj baštini. A za pitanje kojim se ovdje bavimo bitno je to da nam podudarnost hrvatskih tekstova s poljskim jasno pokazuje da je i onaj unutarnji srok *rese – tresē* baština praslavenskoga pjesničkog izraza. Riječ *réša* nastavlja praslavensko *resa*, kojemu je značenje isto. Nema dvojbe da je to praslavenska riječ, ali joj do sada nije predložena doista uvjerljiva indoeuropska etimologija.¹⁹ Tu dakle ne dosežemo razinu dublju od praslavenske. U tekstu rekonstruiranom iz ulomaka očuvanih u usmenoj predaji valja uspostaviti praslavensku frazu *tręsetь zolt(ъn)yję řęsy*. Tako su pjevali. Tu se već jasno razabire unutarnji srok koji se dao uočiti u preoblikama očuvanim u hrvatskoj i poljskoj tradiciji. To je upravo dominantno formalno obilježje toga obrednoga mitskog kazivanja. A unutarnji je srok i inače bitno obilježje najstarijeg slavenskoga, a čini se i indoeuropskoga, sakralnog pjesničkoga jezika. Tu se onda razabire i motivacija za kontaminaciju dvaju korijena: *trem-* i *tres-*. Do nje je došlo kako bi se u svetoj pjesmi dobio unutarnji srok. Pri čestom pjevanju prevladala je, čini se, težnja da se intenzivira njezina jezična forma i tako pojača natprirodno djelovanje obreda. A da bi ta pjesma bila već indoerupska, a ne tek praslavenska, za to se nije našlo nikakvih naznaka. Ne iznenađuje, dakle, da je do takve kontaminacije došlo od svih indoeuropskih jezika samo u praslavenskome.²⁰

3. Hrvatska imenica *ključ* s podudarnima u drugim slavenskim jezicima predstavlja za leksikografe tvrd orah. Ona je sveslavenska i nema ni najmanjega razloga da se sumnja u to kako je i praslavenska: *ključь*. Nedvojbene podudarnosti pokazuju da joj je korijen indoeuropski.²¹ Slavenska joj je etimologija jasna i prozirna. Izvedena je sufiksom *-jo-* od *kljuka* 'kuka', 'kvaka' (dakle *kljuk-jo-*), te je po tome pridjev sa značenjem 'onaj s kukom'. Poimeničen pak znači oruđe kojemu je bitan funkcionalni element kuka. To je sigurno jedno od najprimitivnijih ljudskih oruđa, grana koja se račva, a jedan joj je ogranak otkinut tako da je ostao sasvim kratak batrljak. Time se dobro može nešto zahvatiti na daljinu i povući sebi. Daljnjim usavršavanjem to onda postaje štap zavinut pri vrhu koji služi za branje voća ili štaka za pomoć pri hodanju kraj oštećene noge. Konačno pak postaje naprava za otvaranje zabravljenih vrata. Najjednostavniji otpirači za brave i nisu nego metalna šipka zavinuta na vrhu.

¹⁹ Usp. Skok 3, 130–131, s. v. *réša*; Gluhak, 525, s. v. *réša*.

²⁰ O svem tome usp. R. Katičić, *Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus*, 5. Tręsti zoltyję řęsy, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 35 (1989) 77–97, osobito 88–93.

²¹ Usp. Skok 2, 104–105, s. v. *ključ*; O. H. Трубачев, *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, выпуск 10, Москва 1983, 50–52, s. v. *kl'učь*; Gluhak, 323–324, s. v. *ključ*.

Pregleda li se što sve u slavenskim jezicima znače riječi postale od praslavenskoga *ključb*, pokazuje se da se sva njihova značenja svode na dva: 1. 'ključ' i 2. 'vrelo', 'vir', 'vodeni mjehur'. Prvo se značenje uvijek odnosi na oruđe, a drugo na vodu. Prvo pak jedino proizlazi iz tvorbene etimologije te riječi. S njime stoga nema nikakvih teškoća. Drugo je teško povezati s time i ostaje neobjašnjivo. To drugim riječima znači, da se kod te riječi leksikograf nalazi pred teškom odlukom, hoće li ta dva značenja smatrati samo vrlo različitim značenjima iste riječi, ili će za praslavenski postulirati dva leksema: 1. *ključb* 'šipka zavinuta na vrhu', 'ključ' i 2. *ključb* 'vrelo', 'vir', 'mjehur', pa tako opisivati i riječi pojedinih jezika. Ako naime doista nema nikakve veze između ta dva značenja, nikakva prijelaza od prvoga drugomu, ne preostaje nego pribjeći pretpostavci o homonimiji. No nije se sasvim lako odlučiti na to jer se snažno nameće dojam da se tu ipak radi samo o jednoj riječi.

Drugo je značenje vezano za vodu koja teče ili vrije, kažemo i *ključa*. To je sve voda u pokretu. Tumačiti *ključati* kao onomatopeju klokotanja i tako onda skupa s tim glagolom i imenicu *ključb* onoga drugoga značenja sasvim odvojiti od riječi *kljuka*, pa tako i etimologički poduprijeti homonimiju dvaju leksema,²² prejeftino je, a da se ne učini kao da je tek rješenje za nuždu. Ali ako se napregnuto zapitamo kakva može biti veza između šipke s kukom i vode u pokretu jedini je mogući odgovor da se voda ne kreće ravno kao što nije ravna ni ona šipka. To je pak odviše usiljeno, a da bi moglo ikoga zadovoljiti.

A ipak se ne radi o praslavenskoj homonimiji, nego o proširenju značenja metaforičkom porabom riječi. A ta je metaforička poraba opet utemeljena u mitskim iskazima praslavenskoga pjesništva. Radi se o značenjskoj mijeni koja se dogodila u baltičkom i slavenskom mitskom kontekstu. U usmenoj književnosti obiju tradicija dosta je tekstova iz kojih se razabire da je dan svete rodoskrvne svadbe, na koji počinje godišnji ciklus rodnosti, obilježen time što ujutro iz vrela pod gorom na kojoj je dvor boga gromovnika, pred njegovim vratima, prokulja zlato.²³ To je vrelo ona voda nad kojom stoji javor u pjesmi sa Šipana, a njegov vrh, suha krošnja od zlata s koje se trune zlatne rese upravo je ta gora, što će reći nebo. Na njoj sjedi bog gromovnik u liku ptice.²⁴ Od toga zlata pak božanski kovač kuje predmet koji povezuje božanskoga za-

²² Usp. Skok 2, 195, s. v. *ključati*.

²³ Potvrde i obrazloženja za te tvrdnje zahtijevaju dosta opsežan aparat i dijelom posredno zaključivanje prema implikacijama brojnih tekstova. Stoga to nije moguće razložiti u ovom referatu. Sve je pak izneseno u četvrtom poglavlju pod naslovom "Der goldene Schlüssel" u knjizi R. Katičić, *Die Hauswirtin am Tor. Auf den Spuren der großen Göttin in Fragmenten slawischer und baltischer sakraler Dichtung*, koja je sada u tisku u nakladi Peter Lang u Frankfurtu. Može se s razlogom očekivati da će se pojaviti u doglednoj budućnosti.

²⁴ Usp. R. Katičić, *Weitere baltische Ausblicke zur Rekonstruktion eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus*, 3. *Der trockene Wipfel*, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 39 (1993) 45–48.

ručnika što dolazi iz daleka sa zaručnicom koja ga čeka uz oca u dvoru, pa bio to prsten, bila jabuka koju božanska djevojka daje božanskomu mladiću, svojem bratu, i time ga odabire između svih sebi za muža, bile to zlatne rese što vise s njezina svadbenog vijenca, bile ostruge za mladića što dolazi iz daleka jašući na konju zelenku, zlatna čaša ili kakav drugi predmet.²⁵ Sve to vodi njihovom spajanju, a time se pokreće rodnost godine, otvaraju se vrata zemlje i njezino blago, koje je ljudima preko dugih zimskih mjeseci bilo uskraćeno, sada im se darežljivo poklanja.²⁶

Po tome je svaki takav iskovan predmet zlatan ključ (*zoltъ jь ključь*) koji otvara ljetu i zatvara zimu. O tom se ključu pjeva u Rusiji, u smolenskom kraju: *Ты, пчелочка ярая, / ты вылети с-за моря, / ты вынеси ключики, / ключи золотые; / отомкни летичко, / замкни зимушку.*²⁷ – »Ti, pčelice jara, / ti, izleti od iza mora, / ti, iznesi ključice, / ključe zlatne; / otvori ljetu, / zatvori zimu.«

Druga takva ruska proljetna pjesma glasi: *Ты пчѣлынька, / пчелка ярая! / Ты вылети за море, / ты вынеси ключики, / ключики золотые. / Ты замкни зимыньку, / зимыньку студеную! / Отомкни летечко, / летечко теплое, / летечко теплое, / лето хлебородное!*²⁸ – »Ti, pčelice, pčelice jara! Ti, izleti za more, ti, iznesi ključice, ključice zlatne. Ti zatvori zimu, zimu studenu! Otvori ljetu, ljetu toplo, ljetu toplo, ljetu što kruhom rodi.« Vidi se tako da zlatni ključ dolazi preko mora, onako kako dolazi Juraj po svojem dalekom putu.²⁹ U punom je skladu s tim i to što je prema ukrajinskoj pjesmi upravo Juraj taj koji ključima otvara zemlju i iz nje pušta rosu i svu ljepotu zelenila i cvijeća kojim se djevojke ukrašuju na svadbi: *Да Урай матку кличе ... / Да подай, матко, ключі, / да выпустити росу – / дівоцкую красу*³⁰ – »Juraj zove majku ... : Daj mi, majko, ključe da ispustim rosu – krasotu djevojačku«. To isto govori i češka pjesma iz

²⁵ Vgl. R. Katičić, *Weitere baltische Ausblicke zur Rekonstruktion eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus*, 2. Neun Brüder, alle Goldschmiede, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 39 (1993) 39–45.

²⁶ Predožba da proljeće nastupa tako što se otvaraju vrata duboko je ukorijenjena u baltičkoj i slavenskoj tradiciji. Tako se kad doista nastupa proljeće latvijski kaže: *Tagad pats atvērumš – „Sada je baš otvaranje“*. Isto se u hrvatskoj frazeologiji potvrđuje za južnoslavensku tradiciju. Poznata je međimurska pjesma u kojoj dolaze stihovi: *Protuletje se otpira, / moje srce nema mira*. Mi te riječi o otvaranju proljeća spontano osjećamo kao osobito uspjelu pjesničku metaforiku, kojom se izražava ugođaj što se stvara kada se osjeti da proljeće doista dolazi. Međutim ta je fraza imala sasvim konkretno, upravo terminološko značenje. Vitezović u *Horvatskom kalendaru* za 1692, 10 bilježi kao tehnički podatak: *Protuletje odpira se sega godišća na 19. den ... mjeseca sušca*. No ta kalendarska terminologija zasniva se na prastarim mitskim shvaćanjima. U njihovom kontekstu treba je uzimati doslovno.

²⁷ Navodi se kao primjer iz kartoteke materijala skupljenog na terenu u *Словарь русских народных говоров* 13, Москва 1977, 322, s. v. 1. ключ.

²⁸ Шейн 1, br. 1181.

²⁹ Vidi gore str. 155–156.

³⁰ *Українські народні пісні. Календарно-обрядова лірика*, Київ 1963, 110–111.

Moravske: *Smrtná neděla / kams klíče poděla? – / Dala sem je, dala, / svatému Jiří. / Svatý Jiří vstává, / zem odemykává / aby tráva růstla ...*³¹ – »Smrtna nedjeljo, kamo si ključe stavila? – Dala sam ih, dala, svetomu Jurju. Sveti Juraj ustaje, zemlju otvara da bi trava rasla.«

Još obilnije to izriče druga moravska pjesma: *Smrtná neděla, kams klíče děla? / Dala sem jich, dala svatému Júří. // A svatý Júří země odmyká, / aby tráva růstla, tráva zelená. // Tráva zelená, fiala modrá, / všelijaké kvítí v letě prokvétá.*³² – »Smrtna nedjeljo, kamo si ključe stavila? – Dala sam ih, dala, svetomu Jurju. A sveti Juraj otvara zemlju da bi trava rasla, trava zelena. Trava zelena, modra ljubica, svakojako cvijeće ljeti procvjeta«. Zlatan ključ, dakle, otvara zemlju. Češki narodni običaj Smrtna nedjelje također je proljetni obred rodnosti. Smrtna nedjelja pojavljuje se u pjesmi kao ženski lik, upravo božica gospodarica podzemlja. Ona je za zimske obamrlosti godine držala ključ njegovih vrata, koja treba otvoriti ljetu da bi moglo doći. Kad bude vrijeme, ona ga daje mladomu bogu rodnosti i on otvara ta vrata. Pokršteni Slaveni poistovjetili su s njim svetoga Jurja i onda još dugo nastavili pjevati svoje stare pjesme o njem. Tu se zatvara krug s onim što je izloženo u prvoj točki.

Time se rješava i pitanje kako opisivati praslavensku riječ *ključ* i njezina raznolika značenja. Kad se ona stavi u kontekst mitskoga kazivanja, kako su ga od naraštaja naraštaju predavali poganski Slaveni, posve je jasno da tu nema nikakve homonimije. Izvor koji teče, kulja i ključa, jest ključ. To je skrovi-ta dublja zbilja, koja predstavlja prave odnose u svijetu. Njezino svečano izricanje daje natprirodnu snagu nad zbivanjem u njem, pa je takvo izricanje djelotvoran dio obreda.³³ Zato se to da je voda što izvire i kipi upravo ključ, zlatan ključ, u obrednim pjesmama često izriče i naglašuje. Tako je u toj poeziji, a po njoj onda i inače u jeziku, značenje riječi *ključ* metaforom, koja na razini dublje zbilje sasvim neposredno izriče osnovno značenje, pa ga prvotno i tu treba shvaćati sasvim doslovno, prošireno i na vrelo i na svaku drugu vodu u pokretu. Ona jest ključ. Tako obično i teče značenjska mijena. No kad je stara vjera napuštena i zaboravio se mitski kontekst, ostala su dva značenja povezana još samo time što niti ključ niti kretanje vode nisu ravni. Tako je nastala homonimija u svim jezicima koji su naslijedili tu praslavernsku riječ u oba njezina značenja.

³¹ F. Sušil, *Moravské národní písně s nápěvy do textu vrádnými*, třetí vydání, Praha 1941, 697, br. 2300.

³² Sušil, 697, br. 3001.

³³ Takvo shvaćanje nam je najiscrpnije i najeksplicitnije poznato iz vedске predaje indijskih brahmana. Usp. R. Katičić, *Stara indijska književnost, sanskrtska, pālijska i prakrtska*, Zagreb 1973, 69, 72–74. Uz to još i M. Ježić, *Rgvedski himni. Izvori indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe*, Zagreb 1987. Slavenska i baltička obrednost i njezina sakralna poezija grane su iste indoeuropske tradicije kao i indijska.

4. Malo je tko postavljao kakvo pitanje o tome kako to glagol *kázati* znači i 'reći' i 'pokazati', ili što glagol *prāviti* znači i 'činiti', i 'izrađivati', i 'govoriti', ovo posljednje osobito u slovenskim govorima. Složen s prijedlogom *po-*, dakle u liku *pòpraviti*, taj glagol pak znači 'dovesti u red'. Veza među tim značenjima, kako god su različita, spontano je shvatljiva. Pokazuje se i time što se govori, a u pravi red se stavlja i tako da se rukama izrađuje, a i tako da se govori. Stoga tu nije bilo teškoće.

S time je u vezi i jedna općeprihvaćena indoeuropska etimologija. Po naravi stvari tu su odnosi manje samorazumljivi. Povezuju se kao potekle od istoga indoeuropskog korijena staroindijsko *diśati* 'pokazuje' i *diśā* 'smjer' s grčkim δεικνυμι 'pokazujem', δίκη 'pravda', te latinskim *dīcere* 'govoriti' i gotskim *geteihan* 'prijaviti', 'objaviti' i starovisokonjemačkim *zīhan* 'optužiti' (danas *zeihen* i onda *verzeihen* 'oprostiti' (prvotno: odustati od optužbe), pa od toga posljednjega intenziv *zeigōn* 'pokazivati' (danas *zeigen*) i napokon sa staronordijskim *teigr* 'smjer'. Glasovne su podudarnosti među tim riječima besprijekorne, a značenjski su odnosi isti kao u slavenskim riječima od kojih je krenulo ovo razmatranje, pa je lako razumjeti da toj etimologiji nikada nije bilo prigovora. Semantička njezina strana rješavala se intuitivno bez ikakve hrpavosti.

Ipak će ta etimologija biti dotjeranija ako se uzmogne odrediti kako je i u kojem kontekstu došlo do toga da je 'pokazivati' počelo značiti i 'govoriti' i kakve to veze ima s pravdom. Staroindijska i staronordijska imenička izvedenica *diśā* i *teigr*, što oboje znači 'smjer', pokazuju da je prvobitno značenje korijena bilo 'pokazivati' jer je smjer ono što se pokazuje, a ne ono što se govori. No staroindijsko *diśā* 'smjer' i grčko δίκη 'pravda' po glasovima i tvorbi ista su indoeuropska riječ. Odatle se onda postavlja pitanje kako to od 'pokazivanje', 'smjer' postaje 'pravda'.

Sve te lako razumljive i sugestivno uvjerljive značenjske veze ostaju neodređene dok se ne stave u kontekst arhajske pravne procedure u kojoj su se prvotno rabile. A taj kontekst očuvan nam je u srednjovjekovnom hrvatskom pravnom spomeniku, u Istarskom razvodu, kojega najstariji tekstovni sloj potječe iz 13. stoljeća, a pravni postupci zabilježeni u njem mnogo su, dakako, stariji. Tu se opisuje kako se na zemljištu određuju zakonite, dakle *prave* među općinskih teritorija. Zemljište su obilazili ugledni predstavnici strana koje su određivale među. Osobitu su tu ulogu igrali stari ljudi koji su pamtili prvotno stanje i mogli osobno svjedočiti o njem. Takvi su morali biti od svih priznati kao osobito kvalificirani za to. Kad se tako utvrđivala prava među Buzeta i Sovinjaka s Vrhom zapisano je kako uz sve ostale pripreme i šest starac izabraše ki su znali pravdu i razvodi.³⁴ Da takvih bude, treba se pobrinuti.

³⁴ J. Bratulić, *Istarski razvod, studija i tekst*, Pula 1978, 228 (4b, 18).

Do našega se vremena ponegdje održao običaj da kada se postavlja kamen međaš, dovedu dječaci. Kad taj stane pred kamen, otac mu iznenada opali vruću zaušnicu. Mali se, dakako, rasplače i pita oca zašto ga je udario. Odgovor je: »Da zapamtiš!«. ³⁵ Taj će dječak jednom, ako poživi, biti "starac ki zna pravdu". A *pravda* je stanje koje popravlja ono što se iskrivilo, postalo *krivo*. To bog gromovnik bije zmiju što krivuda. Starci znaju što treba učiniti da se to zbude, znaju dakle kako treba biti, pa da je *pravo*. ³⁶

Na tromeđi labinske, plominske i šumberske općine svi su se okupljeni pokrenuli zemljištem kako bi odredili i potvrdili među. O tome je zapisano: *I tako idoše gospodin knez i gospodin markez i vsa gospoda čtući ta list i jedne i druge strane, naprid starci kažući po tom listu prave razvodi i termeni i stara zlamenja i kamiki s svojimi zlameniji i gromače, i tako ravno na Kožalj breg.* ³⁷ Tu je postojala isprava o međi, ali mjerodavni su bili starci. Oni su tumačili navode isprave i nalazili stare biljege, te na samom zemljištu utvrđivali kako sve to treba shvaćati i kuda je povučena prava međa. Jer oni su se sjećali. A u sklopu *kažući prave razvodi i termeni* čuva se kontekst u kojem je pokazivanje pravda. To objašnjava značenjski odnos između grčkog δεικνυμι 'pokazujem' i δίκη 'pravda'.

A oko postupka na razmeđu plominske i šumberske općine ostalo je zabilježeno pitanje relevantno za prosudbu: ... *jeste videli zavodi teh starac jedne i druge strane kako su danas peljali?* ³⁸ Starci kažući prave međe vode, pokazuju smjer. Tu se vidi kako je ista indoeuropska riječ u grčkom dobila značenje 'pravda', a u staroindijskom 'smjer'.

Pri razvodu općina Gologorice i Krbuna s Cerovljanima proveo se jednak takav postupak. Tu su se obje strane lako složile. O tome je ostalo zabilježeno: *Rekoše jedna i druga stran da je ondi pravi njih termen od kunfini.* ³⁹ Tu se prava međa (*pravi njih termen od kunfini*), dakle pravda, utvrđuje govorom (*rekoše*), ali i gestom pokazivanja izraženom u zapisu pokaznim prilogom *ondí*. To je kontekst arhajske pravne procedure u kojoj se latinskom *dicere* prvotno značenje 'pokazivati' promijenilo u 'govoriti'. ⁴⁰ Time je etimologija, već sama po sebi dovoljno čvrsta, postala, što se značenjskih odnosa tiče, još kompaktnijom. A postavljena je u živ i konkretan povijesni okvir.

³⁵ Zahvaljujem kolegi profesoru Vitomiru Belaju za taj podatak.

³⁶ Usp. R. Katičić, *Ispraviti pravduq*, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 31 (1985) 41–46.

³⁷ Bratulić, 241 (11, 2–5).

³⁸ Bratulić, 235 (8b, 18–19).

³⁹ Bratulić, 230 (5b, 9–10).

⁴⁰ Usp. R. Katičić, *Istarski razvod*, u knjizi R. Katičić i S. P. Novak, *Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske*, Zagreb 1987, 37.

Mythologische Kriterien bei der Bestimmung von Bedeutungswandel in etymologischen Wörterbüchern

Zusammenfassung

Obwohl schon viel geleistet wurde, um das durch die anfängliche Vernachlässigung der Bedeutung bei der Aufstellung von Etymologischen Gleichungen Unterlassene nachzuholen, ist auf diesem Gebiet noch einiges zu machen geblieben. Dies ist ein Versuch, anhand des Beispiels von vier bisher unbestritten gebliebenen ursprachlichen Etymologien zu zeigen, wie der in ihnen intuitiv vorausgesetzte, daher auch unbestimmt und verschwommen gebliebene Bedeutungswandel auf den Punkt gebracht werden kann, wenn man nach der Motivierung, die zu ihm Anlass gegeben hat, fragt. Diese ist nämlich im Kontext längst vergessener ritueller Mythenerzählung oder gerichtlicher Prozedur zu finden, deren Rekonstruktion auf diese Weise zur gediegeneren Ausarbeitung etymologischer Gleichungen und dadurch dann auch zur besseren Bearbeitung von Stichwörtern in etymologischen Wörterbüchern beitragen kann.

Ključne riječi: mit, sakralna poezija, značenje, indoeuropski, praslavenski

Key words: myth, sacral poetry, meaning, Indo-European, Proto-Slavic